

La participació en les ràdios ciutadanes: proposta d'anàlisi a partir dels conceptes de *resistència simbòlica* i *alfabetització mediàtica*

ELOI CAMPS DURBAN

Doctorand del Grup de Recerca en Periodisme (GRP) de la Universitat Pompeu Fabra i membre del Grup de Recerca en Comunicació Social i Institucional de la Universitat de Girona

eloi.camps01@estudiant.upf.edu

CODI ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7729-6055>

Article rebut el 16/04/20 i acceptat el 12/06/20

Resum

La participació és una de les característiques fonamentals dels mitjans de comunicació ciutadans. L'aportació d'aquests projectes mediàtics continua essent rellevant en l'actualitat, atès que possibiliten un alt nivell d'implicació dels públics, especialment dels col·lectius poc visibles en l'esfera pública. Aquest article exposa diversos casos de continguts participatius en ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació i planteja la idoneïtat d'emmarcar-ne l'estudi a partir dels conceptes de resistència simbòlica i alfabetització mediàtica.

Paraules clau

Participació, implicació, ràdio ciutadana, resistència simbòlica, alfabetització mediàtica.

Abstract

Participation is one of the core features of community media. The contribution of these media projects is still relevant today as they enable a high level of involvement by their audiences, in particular by groups which have a low profile in the public sphere. This paper presents several case studies of participative content in community radio stations in the Catalan media space and addresses the concepts of symbolic resistance and media literacy as the basis for analysing them.

Keywords

Participation, involvement, community radio, symbolic resistance, media literacy.

1. Introducció

La creixent rellevància de nocions com *participació*, *compromís* (*engagement*) i *comunitat* vinculades als mitjans de comunicació ha propiciat un renovat interès en la investigació acadèmica. Internet ha estès la lògica de la cultura col·laborativa i, de manera progressiva i no sense entrebancs, les empreses periodístiques l'han integrada com un eix d'acció, especialment des de l'esclat de la crisi econòmica de 2008 (MASIP *et al.* 2015).

En els mitjans de comunicació, la participació és la intervenció dels receptors en la producció de continguts i la presa de decisions, de manera que s'altera la relació vertical i unilateral entre empresa, periodistes i públics (PAULUSSEN *et al.* 2007). La generalització de les tecnologies digitals ha possibilitat un gran increment dels canals participatius en el marc de les societats xarxa; tanmateix, un quart de segle després de l'aparició dels primers diaris digitals (SALAVERRIA 2019), els investigadors coincideixen a assenyalar les limitacions, d'índole diversa, que condicionen la participació en els mitjans (BORGER *et al.* 2013; CRUZ-ÁLVAREZ i SUÁREZ-VILLEGAS 2012; MASIP i SUAU 2014).

La centralitat de la participació ha requerit l'ús de neologismes en l'acadèmia per referir-se a les possibilitats d'incidència dels públics. Dos dels més estesos són *prosumidor* i *emirec*. Tot i que ambdós conceptes es van concebre en una època prèvia a l'extensió d'Internet, s'han emprat a bastament en l'actual investigació en comunicació, sovint com a sinònims, malgrat que deriven d'enfocaments teòrics diferents (ALONZO 2019) i impliquen vies diferents d'abordar la participació (APARICI i GARCÍA-MARÍN 2018). D'altra banda, Hamilton (2003) sosté que la conceptualització de la participació als mitjans pot fer-se des d'una perspectiva unidimensional, assumint que existeixen rols d'emissor i receptor ben delimitats, o des d'una de multidimensional, en què es té en compte la complexitat de les formes d'intervenció en els processos mediàtics per una multiplicitat d'actors que assumeixen diversos rols; és a dir, una perspectiva que no es correspon a categories tancades d'autor-emissor i públic-receptor, sinó que implica una relació en què aquestes posicions s'intercanvien.

En el camp de la comunicació mediàtica, els alternatius o del tercer sector suposen un dels principals exponents de participació (ATTON 2002). Malgrat que en les darreres dues

dècades s'ha produït una creixent convergència entre mitjans de comunicació convencionals i alternatius pel que fa a pràctiques i estratègies (KENIX 2011), els mitjans alternatius continuen plantejant en l'escenari contemporani formes de participació més intenses pel que fa a la implicació dels públics (CARPENTIER, DAHLGREN i PASQUALI 2014), sobretot en la tipologia dels mitjans ciutadans (RODRÍGUEZ 2010).

La recerca en comunicació alternativa, que arrenca a la dècada de 1970 del segle xx i que en els darrers vint anys ha atret un interès creixent en el conjunt de les ciències de la comunicació (RODRÍGUEZ, FERRON i SHAMAS 2014: 13-14), privilegia determinats aspectes d'aquest fenomen. Així, se l'ha estudiada sobretot des d'un punt de vista conceptual, històric i legal (LEMA-BLANCO, RODRÍGUEZ-GÓMEZ i BARRANQUERO-CARRETERO 2016: 92; LEWIS 2008: 10), una qüestió d'interès atesa la complexitat legislativa que ha envoltat els mitjans alternatius des de la seva aparició (GARCÍA, REGUERO i SÁEZ 2011). En canvi, l'estudi dels continguts d'aquests mitjans, els processos pels quals es produeixen i les formes en què es concreta la participació de les audiències han rebut molta menys atenció (ATTON 2008). D'altra banda, una gran part de la recerca acadèmica en mitjans alternatius adopta una dimensió normativa a l'hora de considerar l'objecte d'estudi, partint de les premisses que es tracta d'organitzacions independents o oposades als mitjans dominants, que representen la societat civil i que generen continguts produïts democràticament per empoderar la ciutadania (FERRON 2012: 136).

En aquest article assenyalem la necessitat d'anar més enllà dels tipus d'estudis més recurrents sobre mitjans alternatius i d'abordar-ne l'anàlisi dels continguts i els processos de producció que els donen forma. Considerem que, partint de la base d'una participació de tipus multidimensional, és convenient adoptar una perspectiva d'estudi que doni compte de les especificitats dels mitjans d'impuls ciutadà, en lloc d'observar-los des del prisma del paradigma de la comunicació de masses (HAMILTON 2000).

2. Objectius

L'objectiu d'aquest article és realitzar una contribució a l'estudi dels mitjans de comunicació alternatius per avançar en la comprensió dels seus continguts i la participació de col·lectius minoritaris o en situació de desigualtat. Per tal d'assolir-lo, plantejarem dos objectius específics. En primer lloc, presentem i descrivim casos significatius de programes de ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació —el tipus de mitjà alternatiu amb més repercussió en aquest marc comunicatiu (CLUA 2010; FLEISCHMAN, REGUERO i SÁEZ 2009)— que són realitzats per col·lectius minoritaris i/o en situació de desigualtat estructural. A partir de la descripció i de la consideració de les característiques dels casos de la mostra, n'extraurem els trets comuns que, en aquesta primera aproximació, emergeixen.

Pel que fa al segon objectiu específic, apuntarem dos conceptes que apareixen en estudis sobre mitjans alternatius i ciutadans, el de *resistència simbòlica* (BAILEY, CAMMAERTS i CARPENTIER 2007; RODRÍGUEZ 2003) i el d'*alfabetització mediàtica* (GUTIÉRREZ 2008; LEE 2010), els quals considerem que, més enllà del pla teòric, han de servir per orientar la recerca empírica sobre aquests fenòmens comunicatius i estudiar de manera específica els continguts i els processos de participació que s'hi donen, així com per comprovar fins a quin punt responen a les assumpcions normatives sobre la comunicació alternativa.

3. Marc teòric

3.1 Mitjans ciutadans i participació

La premissa principal de la comunicació alternativa és la transformació social mitjançant la democratització de l'accés als mitjans de comunicació, modificant substancialment l'esquema comunicatiu de masses (BARRANQUERO 2010; SÁEZ 2008). Els mitjans de comunicació alternatius sorgeixen des de la societat civil, entesa com l'espai de relacions d'associació conscient, autoorganització i comunicació creat per la ciutadania a través de les seves associacions, lligams i aliances, que és diferent de les estructures de l'Estat i dels mercats (RENNIE 2006). Estan motivats per "les distorsions, els silencis i els fracassos dels mitjans de masses" en la representació de la diversitat social i la possibilitat d'accés a l'esfera pública (LEWIS i BOOTH 1989: 163). Així, els mitjans alternatius impliquen l'alteració de l'esquema tradicional emissor-missatge-receptor (PRADO 1980) i busquen activar les audiències no només com a receptores, sinó també com a part implicada en la producció i la gestió d'aquests mitjans.

El terme *mitjà ciutadà*, proposat per Clemencia Rodríguez, descriu un tipus de mitjà alternatiu que persegueix l'activació de la ciutadania, entesa com la identitat política que neix de la implicació quotidiana en la construcció de la comunitat en què s'habita, gràcies la participació dels col·lectius poc poderosos en la gestió i en l'elaboració de continguts mediàtics (RODRÍGUEZ 2010: 18). Els mitjans ciutadans són els que posen més èmfasi no només en la creació, sinó en la mateixa estructura dels mitjans, per socialitzar amb tota la comunitat la presa de decisions organitzatives, la tria editorial, la creació i la recepció dels continguts (ATTON 2002). Els seus objectius es poden sintetitzar, segons López-Vigil, en contribuir al desenvolupament, ampliar la democràcia, defensar els drets humans i protegir la diversitat cultural i lingüística (LÓPEZ-VIGIL 2005: 334-337).

L'enfocament de la participació que propugnen els mitjans ciutadans, habilitant l'autorepresentació comunitària i fomentant l'apoderament i la formació (JEPPESEN 2016; RODRÍGUEZ 2003), entronca amb la figura de l'*emirec*. Encunyat per Jean Cloutier, aquest terme apunta a l'aprofitament de les

possibilitats dels mitjans digitals per impulsar la participació des d'una relació horitzontal entre productors i audiència, a la llibertat i la negociació per consensuar noves formes de produir missatges mediàtics i al recurs a la intel·ligència col·lectiva per generar coneixement (APARICI i GARCÍA-MARÍN 2018: 75-76). *L'emirec* és un "subjecte empoderat que té la capacitat potencial d'introduir discursos crítics que qüestionin el funcionament del sistema" (ídem, p. 77). Per contra, en la noció de *prosumidor*, proposada per Alvin Toffler, no es modifica substancialment l'esquema mediàtic, que es manté vertical, de manera que els continguts generats pels usuaris, amb poca capacitat per exercir el debat i la crítica, reforcen "el missatge dels grans actors de la comunicació" (APARICI i GARCÍA-MARÍN 2018: 74). Aquesta dinàmica unidimensional és la que s'observa, per exemple, en la gestió de la participació en programes de ràdio generalista a l'Estat espanyol, en què la interacció està condicionada fortament per la tria temàtica i els marcs discursius de les emissores (RIBES, MONCLÚS i GUTIÉRREZ 2015: 69-70).

3.2 Ràdios ciutadanes a l'espai català de comunicació

Les ràdios ciutadanes són presents en l'espai català de comunicació des de la transició democràtica. Formen part dels sistemes de comunicació local, en què la participació directa de la ciutadania, l'apropiació dels mitjans i la proximitat entre emissors i receptors són característiques intrínseques d'un model comunicatiu que actua de contrapès a l'homogeneïtzació dels continguts dels mitjans de masses que percep la societat civil (COROMINAS i LLINÉS 1992: 125). Els primers exponentes, les ràdios lliures, sorgides d'heterogenis grups socials interessats a obtenir accés als mitjans de comunicació, van emergir al marge del oligopoli radiofònic estatal i privat, tant a Espanya com a França, en "moments d'agudització de la lluita global contra el sistema" (PRADO 1980: 163). L'organització horitzontal i descentralitzada i la producció col·lectiva dels continguts per part de col·lectius socials que llavors gaudien d'una capacitat d'accés escassa o nul·la als mitjans representava una novetat (ídem, p. 164-165).

A la dècada de 1990 comença la diversificació de les emissores i es parla, a més de ràdios lliures, de ràdios comunitàries (GARCÍA-GARCÍA 2013). La comunicació ciutadana agafa un renovat impuls a principis de la dècada del 2000, en el context de les mobilitzacions antiglobalització (SÁEZ 2009). Llavors, molts projectes de mitjans audiovisuals alternatius s'agrupen per coordinar-se en la consecució de millores legals i polítiques sota el concepte de Tercer Sector de l'Audiovisual, que actua com a "il·lustrador estratègic" de les diverses sensibilitats de la comunicació alternativa (MAYUGO 2006). És en aquest context de reactivació dels moviments socials i d'implantació de les NTIC quan es desenvolupa el model que García-García defineix com a *ràdio inclusiva*, que potencia la vessant educativa del mitjà i incrementa la participació dels col·lectius més exclosos de l'esfera pública (GARCÍA-GARCÍA 2017: 37).

4. Metodologia

La investigació que presentem en aquest article és de caràcter exploratori i qualitatiu i està destinada a explicar un fenomen i els processos que el configuren (DEL RÍO, dins VILCHES 2011: 86). Es tracta de detectar i descriure casos representatius de programes de ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació en què el fonament sigui la participació de col·lectius en situació de desigualtat social o que utilitzin el mitjà com a vehicle per a un discurs encarat a la transformació social.

Optem per una mostra limitada, que permeti un grau suficient de profunditat en l'anàlisi. Per això, escollim construir la mostra a partir d'un mostratge no probabilístic de conveniència (MEJÍA 2000: 169), tenint en compte els criteris següents: que siguin programes actuals o recents, emesos en algun moment del període comprès entre 2015 i 2020 en ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació, i que la mostra inclogui casos d'arreu d'aquest àmbit lingüísticocultural. Hem escollit set casos per analitzar: una emissora, Rromane Glasura, i dos programes, *Ràdio Nikosia* i *Ràdio Caliu*, de ràdios de Catalunya; una emissora, Ràdio Arrels, de la Catalunya Nord; dos programes, *Más Voces Entiende* i *Vorba Romani*, del País Valencià, i un, *Taula Educativa*, de les Illes Balears.

A fi de descriure i caracteritzar cada cas, es realitza una anàlisi de contingut a partir de la informació continguda als llocs web de les emissores i els programes, de manera que se n'obtingui una descripció basada en el contingut manifest (VELÁZQUEZ, dins VILCHES 2011: 117). Aquesta tècnica permet, a través de la codificació, identificar temes persistents entre els textos (CARLSON i USHER 2016: 567). Els documents d'anàlisi són els discursos metaperiòdics, textos que defineixen i legitimen un determinat plantejament o pràctica dels mitjans (CARLSON 2016), presents als webs. Hem establert tres categories per codificar les dades extretes dels documents d'anàlisi: subjecte emissor, característiques formals i temàtiques del programa i enfocament discursiu. Relacionant les dades del conjunt dels casos, podem apuntar generalitzacions sobre aquest tipus de continguts de les ràdios ciutadanes. Cadascuna de les descripcions dels programes es contextualitza amb bibliografia específica.

5. Emissores i programes de ràdio ciutadana de l'espai català de comunicació: participació i diversitat social i cultural

En aquest apartat presentem els set casos de la mostra, descrits a partir de l'anàlisi dels discursos metaperiòdics i dels tres paràmetres que hem indicat a l'apartat metodològic.

5.1 Ràdio Arrels: llengua i cultura catalanes a la Catalunya Nord

Ràdio Arrels és una emissora impulsada el 1981 per l'Associació Arrels i és l'única que emet íntegrament en català

a la Catalunya Nord, amb informació i programes centrats en el territori. El català, segons l'Enquesta d'usos lingüístics a la Catalunya Nord de 2015, té una posició molt feble respecte del francès en tots els àmbits. Una majoria de la població de més de 15 anys declara que entén el català (61%), mentre que la que el sap parlar (35,4%) i la que el sap llegir (39,2%) no arriba al 40%, i la que el sap escriure és només el 14,3% (EULCN 2015). El català s'associa a la població de més edat i la transmissió lingüística intergeneracional pràcticament s'ha estrocat.

En aquest context, Ràdio Arrels constitueix un espai de normalitat per al català, anecdòtic o inexistent en els altres mitjans de comunicació de la regió, i el legitima com a llengua vàlida per explicar la realitat. Un dels programes de l'emissora és *Memòria*, un programa d'entrevistes en què periodistes de l'emissora —que ha aconseguit professionalitzar-se parcialment gràcies a les aportacions d'administracions i organismes públics francesos i de la Generalitat de Catalunya— conversen amb nord-catalans amb una dilatada trajectòria en el món de l'activisme, la política, la cultura o les arts. Així doncs, es dona veu a persones que han impulsat una cultura i una identitat, les catalanes, en un entorn en què domina una altra identitat hegemònica, la francesa. Un altre programa destacat de Ràdio Arrels és *Ràdio Menuts*, realitzat per alumnes de les escoles gestionades per l'Associació Arrels, que segueixen un model d'immersió lingüística en català. Per tot això, Ràdio Arrels representa la vessant dels mitjans ciutadans de foment de la diversitat i les identitats locals, sempre amb la implicació directa de les comunitats (FULLER 2007).

5.2 Taula Educativa, d'Ona Mediterrània: la lluita dels docents balears

Les polítiques lingüístiques i d'ensenyament que volia engegar el govern autonòmic del Partit Popular a les Illes Balears a partir del curs 2012-2013 van provocar la mobilització d'una part majoritària de la comunitat educativa illenca. La Conselleria d'Ensenyament va dissenyar el tractament integrat de llengües (TIL), aprovat per decret l'abril del 2013, que augmentava les hores lectives en castellà i anglès i reduïa la presència del català a les aules (BIBILONI 2014). Paral·lelament a la impugnació per la via legal, la comunitat docent, sobretot la de l'ensenyament públic, va preparar una campanya amb el suport d'associacions de pares i mares i de bona part de l'alumnat. Es va constituir l'Assemblea de Docents (AdD) en defensa l'educació pública, laica, de qualitat i en català, que va convocar multitudinàries manifestacions a les Illes.

Un dels fronts de lluita de l'AdD va ser el dels mitjans de comunicació, que fins aquell moment amb prou feines parlaven dels debats al món de l'ensenyament. L'emissora comunitària Ona Mediterrània va proposar als docents que fessin un programa, i el 2014 naixia el magazín *Taula Educativa*, d'emissió setmanal, coordinat per mestres i que repassava l'actualitat educativa amb les veus dels docents, treballadors dels centres d'ensenyament, famílies i alumnat. *Taula Educativa*, en les tres

temporades que es va emetre, va ser “la ràdio de la resistència, tant contra el TIL i el govern popular com contra el govern progressista posterior [sorgit de les eleccions autonòmiques de maig del 2015], que tampoc ha sabut respondre les demandes de la comunitat educativa” (BONNÍN 2016). La mobilització de l'AdD va situar l'ensenyament en un lloc central del debat públic; en aquest procés, *Taula Educativa* “va omplir un lloc molt important pel que fa a parlar d'educació a la ràdio” de les Illes Balears (BONNÍN 2016).

5.3 Ràdio Nikosia, de Contrabanda FM: persones amb malalties mentals

Ràdio Nikosia s'emet a Contrabanda FM, ràdio lliure de Ciutat Vella (Barcelona), des del 2003. L'objectiu del programa és clar des dels inicis: superar els estigmes que s'associen a les persones amb malalties mentals a partir de l'autoreflexió dels afectats com una manera d'habilitar un espai analític i comunicacional al voltant de l'anomenada *bogeria* (BELLOC *et al.* 2006: 60). Cada setmana, alguns membres de l'associació que impulsa *Ràdio Nikosia* —que aplega una setantena de persones, entre persones malaltes, professionals de la salut i activistes— condueixen un programa temàtic en què aborden un aspecte concret de la realitat a partir de la seva experiència.

Com apunta Wahl (1992), els mitjans de comunicació són la principal font de coneixement de la població sobre les malalties mentals. Tot i això, el paper que juguen els mitjans en la perpetuació o reducció de l'estigma de les malalties mental és encara un tema poc estudiat (JENNINGS, STOUT i VILLEGAS 2004). La informació sobre malaltia mental que difonen els mitjans sol estar basada en dades i constatacions científiques, però, a l'hora de convertir-les en notícies, els periodistes recauen en emmarcaments negatius i descripcions que es corresponen amb els estereotips al voltant de la malaltia mental (JENNINGS, STOUT i VILLEGAS 2004: 556). *Ràdio Nikosia* mira de capgirar i ridiculitzar setmanalment aquestes idees preconcebudes; de “normalitzar la bogeria” des del sentit crític i l'humor.

5.4 Ràdio Caliu, d'Ona de Sants-Montjuïc: persones amb discapacitat intel·lectual

Un altre col·lectiu amb poca presència mediàtica és el de les persones amb discapacitat intel·lectual; l'aparició als mitjans de persones amb discapacitat, sigui física o intel·lectual, no es correspon al percentatge de la població que representen —un 8,5% a l'Estat espanyol— (GONZÁLEZ-CORTÉS 2011: 3). Hi ha pocs programes en què els discapacitats siguin els protagonistes de la informació, i encara menys en què participin en la producció i realització dels continguts —els pocs casos en què es dona aquesta circumstància, afirma González-Cortés, és en mitjans públics. Aquesta manca de visibilitat, trencada només molt puntualment, provoca, entre altres conseqüències, que a les notícies es confonguin les persones amb discapacitat intel·lectual i les que tenen malalties mentals (PONSA 2017: 27). Prenent el cas concret de la síndrome de Down, per exemple, es detecta una sensació prou generalitzada entre l'audiència que

als mitjans de comunicació no es parla prou de les persones amb aquesta síndrome i que hi ha una actitud favorable a estar-ne més informat (BELTRÁN *et al.* 2014).

A finals del 2011, un grup d'usuaris i educadors de l'associació Grup Caliu, que treballa amb persones amb discapacitat intel·lectual, va posar en marxa el programa mensual *Ràdio Caliu* a l'emissora comunitària Ona de Sants-Montjuïc, de Barcelona. En aquest espai, autodefinit com de *ràdio inclusiva*, els participants expliquen les activitats que duen a terme a través de l'associació i comenten i debaten aspectes de l'actualitat, com ara les notícies locals o esdeveniments polítics, expressant-ne el punt de vista. Els responsables del programa destaquen que Ràdio Caliu els serveix no només per aprendre a comunicar-se millor, sinó per assabentar-se del que passa al món. I, sobretot, per traslladar els seus pensaments a la resta de la societat i demostrar que els prejudicis que es tenen sobre les persones amb discapacitat intel·lectual són infundats. Es tracta de comunicar la normalitat des de la discapacitat i de fugir d'imatges emotives o commovedores, que sovintegen als mitjans convencionals quan es parla d'aquest col·lectiu social.

5.5 *Más Voces Entiende*, d'Artegalia Radio: actualitat LGTBI

Els mitjans de comunicació audiovisuals, tant en els espais informatius com en els productes de ficció, han contribuït decisivament a la difusió de l'heteronormativitat com a sexualitat normativa en les nostres societats (VENTURA 2014). Les persones que no s'hi identifiquen, i que habitualment agrupem sota les sigles LGTBIQ+, han estat uns dels col·lectius més estigmatitzats i marginats de l'esfera pública, i també uns dels més actius a l'hora de contrarestar els discursos que titllen tot allò que s'aparta de la norma heterosexual d'anomalia, malaltia o desviació. En l'actualitat, després de dècades de campanyes de sensibilització, encara s'arrossega una sensació de tabú a l'hora de parlar, per exemple, de les relacions homosexuals o de les persones transsexuals (CARRATALÁ 2011: 169). Els col·lectius han vist com ha augmentat la seva presència mediàtica i se'ls ha despatologitzat. Tanmateix, el discurs sobre l'homosexualitat, el lesbianisme, la bisexualitat i la transsexualitat tendeix a oferir una imatge estereotipada o frívola, mentre que l'homofòbia persisteix en formes més subtils (ídem, p. 157).

Más Voces Entiende parteix del col·lectiu Alicante Entiende, una de les entitats que participa a Radio Artegalia, d'Alacant. És una iniciativa pionera a dedicar un programa a l'actualitat de la comunitat LGTBIQ+, que mira de transmetre la complexitat i diversitat d'aquests col·lectius a partir de la veu dels seus membres. A través de diferents seccions, l'espai aborda tota mena de temes relacionats amb l'homosexualitat, el lesbianisme, la bisexualitat i la transsexualitat, ja sigui des d'una vessant política i legislativa, com cultural o econòmica. S'incideix en la informació, la defensa dels drets i la prevenció sobre salut sexual. D'altra banda, es denuncien tot tipus d'agressions i discriminacions cap a persones LGTBIQ+, una tasca que

Alicante Entiende desenvolupa a través de l'Observatorio Virtual contra la Homofòbia i que es difon al programa.

5.6. Rromane Glasura-Veus Gitanes i *Vorba Romaní*, de Ràdio Malva: el poble gitano

A diferència d'altres grups socials, l'enfocament mediàtic de la realitat gitana amb prou feines ha canviat. Els testimonis gitans recollits pels mitjans sovint reflecteixen les mentalitats més tancades i tradicionalistes del poble gitano, fet que en reforça el retrat simplista i folklòric (TORTAJADA 2009). Davant la tendència a enquadrar-lo en estereotips negatius, Oleaque (2007) reclama que el teixit associatiu gitano s'impliqui per canviar la imatge de la comunitat i que aposti per recuperar la cultura, les tradicions i la llengua pròpies. En els darrers anys, han nascut a l'espai català de comunicació dues iniciatives que parteixen de sectors gitans mobilitzats que volen desmuntar arquetips i donar una visió més complexa de la seva realitat.

Diverses associacions de dones gitanes de la demarcació de Barcelona van crear el 2011 Rromane Glasura-Veus Gitanes, "la primera ràdio *rom* de Catalunya". Aquesta emissora digital és un espai de representació i difusió de la cultura del poble gitano, especialment de les dones, motor de canvi de la comunitat. I és que la dona gitana pateix la combinació de tres factors d'exclusió: ser dona, gitana i sovint sense estudis acadèmics (MACÍAS i REDONDO 2011). Les dones que participen a Veus Gitanes contraresten els estereotips de l'imaginari col·lectiu al voltant del poble gitano i prenen un paper protagonista del relat de la seva experiència. Realitzen notícies i entrevistes sobre l'actualitat gitana, lluny de les escenes que només ensenyen pobresa o delinqüència, i incideixen en la formació del jovent gitano i dels avanços que aconsegueixen les dones de la comunitat. D'altra banda, l'emissora organitza tallers de ràdio i ha produït el documental *Samudaripen*, en què joves gitanes catalanes recuperen la memòria de l'extermini del poble gitano en la Segona Guerra Mundial.

El Cabanyal-Canyamelar, a València, és des de fa temps un focus de debat polític i social, que enfronta diversos sectors sobre el futur del barri, en un procés en què s'ha produït l'abandonament institucional, la degradació i els intents de rehabilitació i gentrificació (CUESTA 2011). La comunitat gitana del Cabanyal és el blanc de moltes crítiques, dins i fora del barri, que la responsabilitzen del declivi. L'estigma sobre els gitans simplifica el debat i afavoreix els interessos dels actors més poderosos en aquest conflicte. Per intentar revertir la situació de marginalitat en l'esfera pública, diversos membres de la comunitat gitana del Cabanyal van començar, el 2016, el programa *Vorba Romaní* a Ràdio Malva, la ràdio lliure del barri, on anteriorment s'havien emès diverses entrevistes a veïns gitans. El programa repassa l'actualitat —especialment, la del barri— en clau gitana, és realitzat per la comunitat i dona veu als seus membres, que exposen les mancances amb què conviuen diàriament i els desitjos de millora per al seu entorn.

6. Conceptes per orientar l'anàlisi de la participació en els mitjans ciutadans

Havent copsat els trets particulars i generals que caracteritzen els casos de la mostra, a continuació introduïm els conceptes de *resistència simbòlica* i *alfabetització mediàtica* a partir de diverses aportacions bibliogràfiques sobre comunicació alternativa. Lewis apunta que les ràdios ciutadanes, entre altres funcions, fomenten el pluralisme mediàtic donant accés al mitjà a grups minoritaris i marginats i promocionen l'alfabetització mediàtica (LEWIS 2008: 13). Es tracta de dos processos diferents que, interrelacionats, contribuirien a l'objectiu global dels mitjans ciutadans, que López-Vigil anomena "democratitzar la paraula per fer més democràtica aquesta societat" (LÓPEZ-VIGIL 2005: 324).

6.1 Resistència simbòlica

La comunicació alternativa representa l'espai, que comença a configurar-se en l'adveniment de les societats modernes, on es desenvolupa "la lluita per fer-se veure i escoltar per part de diversos grups i col·lectius històricament exclosos" (SÁEZ 2008: 50). De manera similar, Bosch argumenta que la ràdio comunitària o ciutadana "té el potencial d'utilitzar-se per les minories socials i econòmiques com una eina de resistència" (BOSCH 2014: 436).

Els mitjans ciutadans articulen l'autorepresentació dels col·lectius que les impulsen: la creació de mitjans independents, col·laboratius i participatius és una de les formes en què la població expressa el descontentament i els punts de vista divergents envers els dels mitjans convencionals (DEUZE 2006: 267). El desdibuixament de la barrera emissor-receptor situa els col·lectius i les comunitats locals com a creadors de símbols que tenen el potencial de trencar les relacions de poder representades als mitjans convencionals i revalorar allò que les margina, degrada o converteix en anècdota; aquest potencial és el que Rodríguez (2003) anomena *resistència simbòlica*.

Rodríguez assenyala que les relacions de poder s'avalen i es mantenen, entre altres factors, a través de la legitimació simbòlica. Els grups de poder naturalitzen els símbols, carregats segons els seus interessos, per descriure la realitat en un context determinat, i un dels canals per aconseguir-ho són els mitjans de comunicació (RODRÍGUEZ 2003: 153). Els mitjans ciutadans serveixen als grups subalterns en un context determinat per exercir el poder d'assenyalar, criticar i subvertir les formes que naturalitzen l'*statu quo*, el sentit comú que construeixen i transmeten els mitjans de comunicació convencionals (BAILEY, CAMMAERTS i CARPENTIER 2007: 17).

La resistència simbòlica implica comunicar les opinions i vivències d'aquells col·lectius que són objecte de les dues principals pràctiques d'exclusió en l'esfera pública: o bé una representació esbiaixada de la diversitat social i cultural, o bé l'exclusió en la producció del discurs, a causa de fortes desigualtats estructurals (FERRÁNDEZ i RETIS 2019: 3). Gràcies a la creació i la participació en els mitjans ciutadans, els

grups socials infrarepresentats poden enfortir "la seva identitat interna, manifestant aquesta identitat al món exterior, i així fer possible el canvi social i/o el desenvolupament" (CARPENTIER, LIE i SERVAES 2003: 6).

La resistència simbòlica adopta formes i estratègies discursives concretes segons el subjecte que pren la paraula, amb el denominador comú d'ésser una acció creativa per generar una cultura dissident i crítica als discursos mediàtics dominants (TAMARIT 2012: 43). Saber detectar i comprendre aquests missatges per elaborar posteriorment continguts que s'ajustin a la realitat dels grups socials i contrarestin les representacions hegemòniques requereix l'aprenentatge de capacitats analítiques i tècniques, la qual cosa té lloc també al si dels mitjans ciutadans.

6.2 Alfabetització mediàtica

El trencament de la barrera entre les funcions de producció i recepció de continguts implica l'accés a un conjunt de tasques que, en els mitjans convencionals, està reservat a grups reduïts de professionals qualificats: les i els periodistes. El poder de resistir simbòlicament s'obté amb l'aprenentatge d'aquestes tasques de la comunicació mediàtica (RODRÍGUEZ 2010: 19). Les ràdios ciutadanes són organitzacions que ofereixen educació i formació en comunicació a aquelles persones que hi participen (LEWIS 2008: 20).

Alfabetització mediàtica és un terme que comença a utilitzar-se en recerca acadèmica a mitjan dècada de 1990 (LEE i SO 2014), però es fonamenta en l'educomunicació, una disciplina que ha viscut el seu desenvolupament més notable a l'Amèrica Llatina gràcies a la tasca d'educomunicadors com Mario Kaplún, amb plantejaments pròxims a la pedagogia crítica de Paulo Freire (BARBAS 2012: 162). Kaplún adverteix l'afinitat entre el model educatiu tradicional, de "classe frontal", amb la lògica dels mitjans de massa; a aquest plantejament vertical, unidireccional i individualitzant hi oposa una educació i una comunicació enteses "com a diàleg i intercanvi en un espai en el qual, en lloc de locutors i oients, instauren interlocutors" (KAPLÚN 1997: 6), un enfocament que concorda amb la vocació participativa dels mitjans ciutadans.

Aprofundint en la vessant analítica, l'alfabetització mediàtica prioritza els ensenyaments reflexius respecte dels instrumentals, així com la comprensió de la naturalesa institucional i econòmica de les empreses mediàtiques i el seu paper en la configuració d'ideologies i coneixements d'àmplia difusió social, sense abandonar tampoc la formació pràctica (GUTIÉRREZ 2008: 452-453). L'alfabetització mediàtica dels mitjans ciutadans promou l'aplicació crítica de les eines de la comunicació per promoure el canvi social cap a una societat més equitativa (HIGGINS 1999: 641). Aquests objectius són vàlids, i de fet més vigents que mai, en l'actual entorn digital (GUTIÉRREZ i TYNER 2012: 35), atès que, tot i la multiplicació de l'oferta de continguts, els principals generadors d'informació periodística continuen sent els mitjans de comunicació tradicionals (LEVY i NIELSEN 2010). En aquest escenari, els mitjans ciutadans han reforçat els darrers anys el

seu paper educatiu, amb noves sinergies amb la societat civil i els moviments socials, per fomentar la “consciència crítica sobre el sistema comunicacional” (LEMA-BLANCO, RODRÍGUEZ-GÓMEZ i BARRANQUERO-CARRETERO 2016: 92-93).

7. Conclusions

En aquest article hem suggerit la complexitat de la participació en els mitjans ciutadans, que s'ha de concebre, segons Hamilton (2003), com un procés multidimensional, en què els àmbits de la producció i la recepció es barregen en la participació de col·lectius en situació de desavantatge o manca de visibilitat en l'esfera pública. El protagonisme en els continguts, l'establiment de l'agenda i la producció col·lectiva d'aquests grups entroncarien amb el paradigma participatiu que sintetitza figura de l'*emirec*, en contraposició a l'enfocament més vertical del *prosumidor* (APARICI i GARCÍA-MARÍN 2018).

En l'espai català de comunicació, la comunicació alternativa ha estat poc tractada per les ciències de la comunicació (CASASÚS 2005), malgrat el seu arrelament i diversitat (MAYUGO 2007). La investigació d'àmbit català ha fet èmfasi sobretot en la teoria, la història i la dimensió legal dels mitjans alternatius, mentre que l'anàlisi dels continguts i dels processos de participació —aspectes en què la teorització sobre mitjans alternatius situa els trets diferencials respecte als mitjans públics i privats (BARRANQUERO 2010; JEPPESEN 2016; SÁEZ 2008)— romanen virtualment inexplorats. En aquest sentit, el present article suposa un primer acostament per advertir la diversitat d'emissores i programes de ràdio ciutadana de l'espai català que incorporen la participació de col·lectius socials desfavorits o infrarepresentats com a eix principal.

Pel que fa al primer objectiu específic, hem descrit set casos contemporanis representatius de la varietat de grups socials que utilitzen la ràdio ciutadana com a canal d'expressió. Cadascun es troba en una posició cultural, social i política diferent, disposa d'una capacitat d'incidència pública particular i es mou per objectius específics. Tanmateix, l'anàlisi dels metadiscursos periodístics revela trets comuns. Els subjectes emissors es troben en una situació de desigualtat social, cultural o comunicativa —que, en molts casos, es tradueix en una discriminació— en el seu context concret. Així, la funció principal dels continguts que elaboren en les ràdios ciutadanes és la de l'autorepresentació (RENNIE 2006), que s'aconsegueix quan poden “anomenar el món en els propis termes” (RODRÍGUEZ 2010: 19). En conseqüència, els programes adquireixen un to reivindicatiu, en què aquests col·lectius cerquen una transcendència pública que no aconsegueixen a través dels mitjans convencionals i manifesten un desig de transformació social. Així doncs, cadascun des de les seves especificitats, els projectes descrits en la mostra materialitzarien el que en la teoria de la comunicació alternativa s'ha sintetitzat en el concepte de *democratització de l'accés i de la paraula*

(BARRANQUERO 2010; LÓPEZ-VIGIL 2005; SÁEZ 2008) i s'ajusten al model de ràdio inclusiva (GARCÍA-GARCÍA 2017).

La nostra proposta comporta diverses limitacions. Es tracta d'una recerca exploratòria, amb la intenció de presentar un tema d'estudi i aportar-ne casos concrets, així com de suggerir un marc teòric per a futures anàlisis més aprofundides. En aquest sentit, la mostra de casos és reduïda i l'estudi, descriptiu, se centra en el contingut manifest dels discursos metaperiodístics (CARLSON 2016) de les ràdios i els programes. Tanmateix, aquesta primera aproximació apunta a qüestions més complexes: de quina manera es produeix un procés d'aprenentatge en comunicació en aquests espais? A partir de quins paràmetres s'elaboren els continguts o amb quin criteri s'estableix l'agenda? Com valoren els participants la seva activitat en l'emissora o el programa?

Aquests i successius interrogants s'han d'abordar empíricament per superar la dimensió normativa de la teoria de la comunicació alternativa (FERRON 2012) i comprendre com es desenvolupa la implicació dels grups socials als mitjans ciutadans —i als alternatius en conjunt— en la pràctica. Per avançar en aquesta direcció, hem plantejat que l'anàlisi dels continguts i de la producció participativa dels continguts parteixi de les nocions de *resistència simbòlica* i *alfabetització mediàtica* com a processos rellevants teoritzats en la bibliografia internacional (BAILEY, CAMMAERTS i CARPENTIER 2007; HIGGINS 1999; RODRÍGUEZ 2003 i 2010), per examinar com s'articula la implicació de les audiències-productores en els projectes de comunicació ciutadana i assenyalar-ne els factors diferencials respecte als paradigmes dels mitjans públics i privats comercials.

Bosch apunta la necessitat de la recerca d'estudiar detalladament les pràctiques de gestió i participació de les ràdios ciutadanes a través de l'observació etnogràfica i l'estudi quantitatiu i qualitatiu de les audiències (BOSCH 2014, p. 436). També Atton subratlla la importància d'investigar el funcionament dels mitjans alternatius, tant en l'esfera de la producció com en la de la recepció, per anar més enllà de “l'enfocament celebrador” dels mitjans alternatius (ATTON 2008, p. 214). D'aquesta manera, es podrà assolir un coneixement crític d'aquests fenòmens comunicatius que validi o refuti les assumpcions que se'n fan des de l'activisme i la teoria. Es tracta, com sosté Hamilton (2000), d'estudiar i entendre els mitjans alternatius en la seva especificitat.

Referències

- ALONZO, R. M. "Sobre el uso de los conceptos prosumer y emirec en estudios sobre comunicación". *Sphera Publica*. Vol. 1 (2019), núm. 19, 2-23.
- APARICI, R.; GARCÍA-MARÍN, D. "Prosumidores y emirecs: Análisis de dos teorías enfrentadas". *Comunicar*. Vol. 26 (2018), núm. 55, 1-79.
- ATTON, C. *Alternative Media*. Londres: SAGE, 2002. ISBN 0761667710.
- _ "Current issues in alternative media research". *Sociology Compass*. Vol. 1 (2007), núm. 1, 17-27.
- _ "Alternative media theory and journalism practice". A: BOLER, M. (ed.). *Digital media and democracy: Tactics in hard times*. Cambridge: The MIT Press, 2008. ISBN 978-0-262-02642.
- BAILEY, O. G.; CAMMAERTS, B.; CARPENTIER, N. *Understanding Alternative Media*. Suffolk: McGraw Hill, 2007. ISBN 9780335222100.
- BARBAS, Á. "Educomunicación: desarrollo, enfoques y desafíos en un mundo interconectado". *Foro de educación*. Vol. 10 (2012), núm. 14, 157-175.
- BARRANQUERO, A. (coord). *Juventud española y los medios del Tercer Sector de la Comunicación* [En línia]. Centro Reina Sofía sobre Adolescencia y Juventud, 2016. <<https://ruc.udc.es/dspace/handle/2183/19270>> [Consulta: 15/02/2020]
- BARRANQUERO, A. *Problematizar la comunicación alternativa. Dificultades conceptuales, potencialidades críticas* [En línia]. II Congreso Internacional Latina de Comunicación Social, Universidad de la Laguna, Tenerife, 2010. <http://www.revistalatinacs.org/10SLCS/actas_2010/054_Barranquero.pdf> [Consulta: 15/02/2020]
- BELLOC, M.; CORREA, M.; MARTÍNEZ, Á.; SILVA, T. "La evidencia social del sufrimiento: salud mental, políticas globales y narrativas locales". *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, Vol. 22 (2006), 47-69.
- BELTRÁN, M.; VICENTE, F.; RUIZ, M. I.; LÓPEZ, J.; JENARO, C. "Actitudes hacia el síndrome de Down en los medios de comunicación". *International Journal of Developmental and Educational Psychology*, Vol. 4 (2014), núm. 1, 589-596.
- BIBILONI, G. "La política lingüística del Govern de José Ramón Bauzá". *Revista de Catalunya*. 2014, núm. 288, 85-96.
- BORGER, M.; VAN HOOF, A.; COSTERA MEIJER, I.; SANDERS, J. "Constructing participatory journalism as a scholarly object: A genealogical analysis". *Digital journalism*. Vol. 1 (2013), núm. 1, 117-134.
- CARLSON, M. "Metajournalistic discourse and the meanings of journalism: Definitional control, boundary work, and legitimation". *Communication Theory*. Vol. 26 (2016), núm. 4, 349-368.
- CARLSON, M.; USHER, N. "News startups as agents of innovation: For-profit digital news startup manifestos as metajournalistic discourse". *Digital Journalism*. Vol. 4 (2006), núm. 5, 563-581.
- CARPENTIER, N.; DAHLGREN, P.; PASQUALI, F. "The democratic (media) revolution: A parallel history of political and media participation". A: CARPENTIER, N.; SCHRÖDER, K.; HALLET, L. *Audience transformations. Shifting audience positions in late modernity*. Nova York: Routledge, 2014. ISBN 9780203523162.
- CARPENTIER, N., LIE, R.; SERVAES, J. "Community media: Muting the democratic media discourse?". *Continuum*. Vol. 17 (2007), núm. 1, 51-68.
- CARRATALÀ, A. "La representació eufemística de la relació gay en el periodismo serio". *Miguel Hernández Communication Journal*. Vol. 2 (2011), 155-172.
- CASASÚS, J.M. (coord.). *Reports de la recerca a Catalunya: Comunicació i informació 1996-2002* [En línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005. <https://www.iec.cat/reports/Publicats2Edicio/Rep_24_ComunInf96-02.pdf> [Consulta: 02/03/2020]
- CLUA, A. "Els mitjans comunitaris. La lluita pel reconeixement de les ràdios i televisions de base social". *Informe de la comunicació a Catalunya 2009-2010* (2010), 31-38.
- COROMINAS, M.; LLINÉS, M. "La experiencia catalana de radiotelevisión local. Un importante fenómeno social y comunicativo". *Telos*. Vol. 30 (1992), 125-130.
- CRUZ-ÁLVAREZ, J.; SUÁREZ-VILLEGAS, J. C. "Ética de la participación ciudadana en los discursos periodísticos digitales". *El profesional de la información*. Vol. 21 (2012), núm. 4, 375-380.
- CUESTA, R. "Procesos de asimilación y resistencia urbanas en el marco de la globalización. Aproximaciones al barrio Chino de Barcelona y al barrio del Cabanyal de Valencia". *Revista Nuevas Tendencias en Antropología*. (2011), núm. 2, 104-146.
- DEL RÍO, O. "El proceso de investigación. Etapas y planificación de la investigación". A: VILCHES, L. (coord.). *La investigación en comunicación. Métodos y técnicas en la era digital*. Barcelona: Gedisa, 2011. ISBN 9788497846691.
- DEÓ, F. J.; DOLÇ, M.; SANCHIS, V. *Les ràdios lliures: una pràctica alternativa*. Barcelona: Terra Verda, 1985. ISBN 8486513006.
- DEUZE, M. "Ethnic media, community media and participatory culture". *Journalism*. Vol. 7 (2006), núm. 3, 262-280.

DIRECCIÓ GENERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA, CONSELL DEPARTAMENTAL DELS PIRINEUS ORIENTALS I INSTITUT FRANCO-CATALÀ TRANSFRONTERER. *Principals resultats de l'Enquesta d'usos lingüístics de la Catalunya del Nord (EULCN) 2015*, [En línia]. 2015. <https://llengua.gencat.cat/web/.content/documents/dadesestudis/altres/arxius/EULCN_2015_principals_resultats.pdf> [Consulta: 05/03/2020]

FERRÁNDEZ, A.; RETIS, J. "Ethnic minority media: Between hegemony and resistance". *Journal of Alternative and Community Media*. Vol. 4 (2019), núm. 3, 1-13.

FERRON, B. "Giving voice to the voiceless? The ambivalent institutionalization of 'minorities' alternative media in Mexico and Israel/Palestine". A: RIGONI, I.; SAITTA, E. (eds.). *Mediating Cultural Diversity in a Globalized Public Space*. Londres, Palgrave Macmillan, 2012. ISBN 978-1-137-28340-5

FLEISCHMAN, L.; REGUERO, N.; SÁEZ, C. *Políticas de comunicación y sustentabilidad del tercer sector de la comunicación: el caso catalán en el contexto español y europeo* [En línia]. V Trobada de mitjans lliures i comunitaris de Barcelona, 2009. <http://medioscomunitarios.net/barcelona/IMG/pdf/Ulepicc09_TSC_VF2.pdf> [Consulta: 15/02/2020]

FULLER, L. (ed). *Community Media: International Perspectives*. Nova York: Palgrave Macmillan, 2007. ISBN 9781403977946.

GARCÍA, J.; REGUERO, N.; SÁEZ, C. *Rádios y televisiones del tercer sector de la comunicación en la historia de la legislación española: ¿un proceso reversible?* [En línia]. Comunicació i risc: III Congrés Internacional Associació Espanyola d'Investigació de la Comunicació, Universitat Rovira i Virgili (Tarragona). 2011. <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5248102>> [Consulta: 15/02/2020]

GARCÍA-GARCÍA, J. "Transformaciones en el Tercer Sector: el caso de las radios comunitarias en España". *adComunica*. Vol. 5 (2013), 111-131.

"Transformaciones y aprendizajes de las radios comunitarias en España: hacia un modelo de radio inclusiva". *Anuario Electrónico de Estudios en Comunicación Social "Disertaciones"*, Vol. 10 (2017), núm. 1, 30-41.

GONZÁLEZ-CORTÉS, M. E. *Algunos públicos minoritarios y olvidados: la atención mediática a las personas con discapacidad en la radio y televisión españolas* [En línia]. III Congreso Internacional Latina de Comunicación, Universidad de la Laguna, 2011. <http://www.revistalatinacs.org/11SLCS/actas_2011_IICILCS/173_Gonzalez.pdf> [Consulta: 25/02/2020]

GUTIÉRREZ, A. "Educar para los medios en la era digital". *Comunicar: Revista Científica de Comunicación y Educación*. Vol. 16 (2008), núm. 31, 451-456.

GUTIÉRREZ, A.; TYNER, K. "Educación para los medios, alfabetización mediática y competencia digital". *Comunicar: Revista Científica de Comunicación y Educación*. Vol. 19 (2012), núm. 38, 31-39.

HAMILTON, J. "Alternative media: Conceptual difficulties, critical possibilities". *Journal of Communication Inquiry*. Vol. 24 (2000), núm. 4, 357-378.

HAMILTON, J. "Remaking media participation in early modern England". *Journalism*. Vol. 4 (2003), núm. 3, 293-313.

HIGGINS, J. W. "Community television and the vision of media literacy, social action, and empowerment". *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. Vol. 43 (1999), núm. 4, 624-644.

JENNINGS, N.; STOUT, P.; VILLEGAS, J. "Images of mental illness in the media: identifying gaps in the research". *Schizophrenia Bulletin*. Vol. 30 (2004), núm. 3, 543-561.

JEPPESEN, S. "Understanding Alternative Media Power: Mapping Content & Practice to Theory, Ideology, and Political Action". *Democratic Communiqué*. Vol. 27 (2016), núm. 1, 54-77.

KAPLÚN, M. "De medios y fines en comunicación educativa". *Chasqui: Revista Latinoamericana de Comunicación*. 1997, núm. 58, 4-6.

KENIX, L.J. *Alternative and mainstream media: The converging spectrum*. Londres: Bloomsbury Academic, 2011. ISBN 9781849665209.

LEE, A.Y.; SO, C.Y. "Alfabetización mediática y alfabetización informacional: similitudes y diferencias". *Comunicar: Revista Científica de Comunicación y Educación*. Vol. 21 (2014), núm. 42, 137-146.

LEE, A.Y. "Media Education: Definitions, Approaches and Development around the Globe". *New Horizons in Education*. Vol. 58 (2010), núm. 3, 1-13.

LEMA-BLANCO, I.; RODRÍGUEZ-GÓMEZ, E. F.; BARRANQUERO-CARRETERO, A. "Jóvenes y tercer sector de medios en España: Formación en comunicación y cambio social". *Comunicar: Revista Científica de Comunicación y Educación*. Vol. 24 (2016), núm. 48, 91-99.

LEVY, D. A. L.; NIELSEN, R. K. *The Changing Business of Journalism and its Implications for Democracy*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism, 2010. ISBN 9781907384011.

LEWIS, P.; BOOTH, J. *The Invisible Medium: Public, Comercial and Community Radio*. Londres: Macmillan, 1989. ISBN 978-0-333-42366-0.

LEWIS, P. M. *Promoting social cohesion: the role of community media* [en línia]. Council of Europe's Group of Specialists on Media Diversity, 2008. <<https://rm.coe.int/1680483b32>> [Consulta: 4/6/2020]

- LÓPEZ-VIGIL, J. I. *Manual urgente para radialistas apasionados*. Bogotá: Ediciones Paulinas, 2005. ISBN: 9978-55-045-3.
- MACÍAS, F.; REDONDO, G. "Pueblo gitano, género y educación: investigar para excluir o investigar para transformar". *International Journal of Sociology of Education*. Vol. 1 (2012), núm. 1, 71-92.
- MASIP, P. "Investigar el periodismo desde la perspectiva de las audiencias". *El profesional de la información (EPI)*. Vol. 25 (2016), núm. 3, 323-330.
- MASIP, P.; SUAU, J. "Audiencias activas y modelos de participación en los medios de comunicación españoles". *Hipertext.net: Revista Académica sobre Documentación Digital y Comunicación Interactiva*. 2014, núm. 12, 1-17.
- MASIP, P.; GUALLAR, J.; PERALTA, M.; RUIZ, C.; SUAU, J. "Audiencias activas y periodismo: ¿ciudadanos implicados o consumidores motivados?". *Brazilian Journalism Research*. Vol. 11 (2015), núm. 1, 240-261.
- MAYUGO, C. "El 'tercer sector audiovisual' irrumpe en la agenda política española". *Pueblos: revista de información y debate*. 2006, núm. 20, 21-23.
- MEJÍA, J. "El muestreo en la investigación cualitativa". *Investigaciones Sociales*. Vol. 5 (2000), 165-180.
- OLEAQUE, J. M. "La imagen de los gitanos en los medios de comunicación". *Cuadernos Gitanos*. Vol. 1 (2007), 20-23.
- PAULUSSEN, S.; HEINONEN, A.; DOMINGO, D.; QUANDT, T. "Doing it together: Citizen participation in the professional news making process". *OBSERVATORIO (OBS*)*. Vol. 1 (2007), núm. 3, 131-154.
- PINEAU, G. *Les médias associatifs audiovisuels : bref historique et état des lieux* [En línia]. Observatoire des Médias Action-Critique-Médias, 2005. <<http://www.acrimed.org/Les-medias-associatifs-audiovisuels-bref-historique-et-etat-des-lieux>> [Consulta: 01/03/2020]
- PONSA, F. "Perpetuant l'estigma: els mitjans mantenen els enfocaments equivocats o esbiaixats sobre la discapacitat intel·lectual i la salut mental". *Capçalera*. 2017, núm. 174, 24-29.
- PRADO, E. "El desenvolupament de les ràdios lliures a Espanya". *Anàlisi: quaderns de comunicació i cultura*. 1980, núm. 1, 155-167.
- RENNIE, E. *Community Media: A Global Introduction*. Lanham: Roman & Littlefield, 2006. ISBN 9780742539259.
- RIBES, X.; MONCLÚS, B.; GUTIÉRREZ, M. "Del oyente al radio prosumer: gestión de la participación de la audiencia en la radio del siglo XXI". *Trípodos*. 2015, núm. 36, 55-74.
- RODRÍGUEZ, C. *Fissures in the Mediascape: An International Study of Citizen's Media*. Cresskill: Hampton Press, 2003. ISBN 1572733691.
- _ "De medios alternativos a medios ciudadanos: trayectoria teórica de un término". *Folios: revista de la Facultad de Comunicaciones de la Universidad de Antioquía*. Vol. 21 (2009), 13-25.
- RODRÍGUEZ, C.; FERRON, B.; SHAMAS, K. "Four challenges in the field of alternative, radical and citizens' media research". *Media, Culture & Society*. Vol. 36 (2014), núm. 2, 1-17.
- SÁEZ, C. *Tercer sector de la Comunicación y televisión digital: Cataluña y España en el contexto europeo* [En línia]. Coloquio sobre Sociedad Civil y TV digital, Universidad de las Artes y Ciencias de la Comunicación, Santiago de Chile, 2009. <http://www.medioscomunitarios.net/barcelona/IMG/pdf/Ulepic09_TSC_VF2.pdf> [Consulta: 18/02/2020]
- SÁEZ, C. *Tercer Sector de la Comunicación. Teoría y praxis de la televisión alternativa: una mirada a los casos de España, Estados Unidos y Venezuela* [En línia]. Universitat Autònoma de Barcelona, 2008. <<https://ddd.uab.cat/record/55187>> [Consulta: 15/02/2020]
- SALAVERRÍA, R. "Periodismo digital: 25 años de investigación. Artículo de revisión". *El profesional de la información*. Vol. 28 (2019), núm. 1, 1-34.
- TAMARIT, A. "Las radios comunitarias: entre el compromiso y el espejismo de lo alternativo". A: MARTÍNEZ, M.; MAYUGO, C.; TAMARIT, A. *Comunidad y Comunicación: Prácticas comunicativas y medios comunitarios en Europa y América Latina*. Madrid: Fragua, 2012. ISBN 9788470745218.
- TORTAJADA, I. "¿Qué hay de nuestro aquí? Cómo se perciben en los medios algunas minorías residentes en Cataluña". *ZER – Revista de Estudios de Comunicación*. Vol. 14 (2009), núm. 26, 59-80.
- VELÁZQUEZ, T. "Técnicas cuantitativas: el análisis de contenido". A: VILCHES, L. (coord.). *La investigación en comunicación. Métodos y técnicas en la era digital*. Barcelona: Gedisa, 2011. ISBN 9788497846691
- VENTURA, R. *La sexualidad mediada: estudio de la heteronormatividad en los informativos de televisión* [En línia]. Treball d'investigació del programa de postgrau del Departament de Comunicació de la Universitat Pompeu Fabra, 2014. <https://www.upf.edu/documents/4308891/8843585/TFM_RafaelVentura.pdf/b259507d-1536-841e-cf75-c06290d84903> [Consulta: 10/03/2020]
- WAHL, O. "Mass media images of mental illness: A review of the literature". *Journal of Community Psychology*. Vol. 20 (1992), núm. 4, 343-352.

Discursos metaperiodístics

ARTEGALIA. (9/2013). Más Voces Entiende, comienza 8ª temporada. [En línia]. <<https://artegalia.blogspot.com/2013/09/mas-voces-entiende-comienza-8-temporada.html>> [Consulta: 10/03/2020]

ARTEGALIA. (s.d.). Asociación [En línia]. <<http://artegalia.blogspot.com.es/p/asociacion.html>> [Consulta: 10/03/2020]

ASSEMBLEA DE DOCENTS. (2014). *Taula Educativa, el programa de ràdio que donarà veu a pares, alumnes i docents* [En línia]. <<http://assembleadocentsib.blogspot.com/2014/03/taula-educativa-el-programa-de-radio.html>> [Consulta: 06/03/2020]

Entrevista telefònica realitzada per l'autor a Jero Bonnín, membre de l'Assemblea de Docents i de *Taula Educativa*. 2016.

ONA DE SANTS-MONTJUÏC. (22/11/2014). *Torna 'Ràdio Caliu'* [En línia]. <<https://onadesants.cat/wp/2014/11/22/torna-radio-caliu/>> [Consulta: 19/02/2020]

RÀDIO ARRELS. (s.d.). *Qui som*. <<https://www.radioarrels.cat/qui-som>> [Consulta: 24/02/2020]

RÀDIO CALIU. (s.d.). *Per mi Ràdio Caliu és...* [En línia]. <<http://elcaliufm.blogspot.com.es/p/per-mi-radio-caliu-es.html>> [Consulta: 19/02/2020]

RÀDIO MALVA. (29/3/2016). "*Vorba Romani*", nuevo programa de *Radio Malva* [En línia]. <<https://radiomalva.org/2016/03/29/vorba-romani/>> [Consulta: 21/02/2020]

RÀDIO MALVA. (31/12/2015). *Voces del pueblo gitano en El Cabanyal* [En línia]. <<https://radiomalva.org/2015/12/31/voces-del-pueblo-gitano-en-el-cabanyal/>> [Consulta: 21/02/2020]

RÀDIO NIKOSIA. (s.d.). *Quiénes somos* [En línia]. <<https://www.radionikosia.org/quienes-somos/>> [Consulta: 02/03/2020]

ROMANE GLASURA/VEUS GITANES. (7/9/2015). *Samudaripen. El Holocausto Gitano olvidado* [En línia]. <<http://ca.goteo.org/project/holocausto-gitano/updates/iniciamos-campana-de-micromecenazgo>> [Consulta: 21/02/2020]

ROMANE GLASURA/VEUS GITANES. (s.d.). *Proyecto* [En línia]. <<http://vocesgitanas.net/proyecto/>> [Consulta: 21/02/2020]